

Анатолій Бойко (*Запоріжжя*)

«ПЕРЕЯСЛАВСЬКА МЕТАФОРА»
У СУСПІЛЬНОМУ БУТТІ СТЕПОВОЇ УКРАЇНИ
ОСТАННЬОЇ ЧВЕРТІ XVIII — ПОЧАТКУ XIX СТ.

Проблема «перяславської метафори» у суспільному бутті Степової України має принаймні три складові. Першою є історіографічна традиція сприйняття Степового краю; друга включає питання особливостей суспільного життя регіону та місце метафори у суспільному бутті Степової України XVIII ст.; третьою складовою є перетворення факту Переяславської ради на метафору суспільного буття у степовому краї.

Звичайно, таке виокремлення складових є умовним і має прикладний характер. У даному випадку воно надає можливість конкретизувати чинники суспільного буття населення південного регіону. Коротко зупинимось на кожній із виділених складових.

Перша складова — історіографічна традиція сприйняття Степової України. Одразу зазначимо, що під Степовою Україною ми розуміємо територію, яка впродовж понад двох століть охоплювала території Запорізьких Вольностей та Кримського ханства, після 1775 р. — Кримського ханства, Азовської та Новоросійської губерній; з 1783 р. — Катеринославського намісництва і, нарешті, з 1803 р. — землі Катеринославської, Херсонської та Таврійської губерній. Сьогодні ці землі включають території Одеської, Миколаївської, Херсонської, Запорізької, Дніпропетровської, Кіровоградської, Донецької областей, Автономної Республіки Крим та більшої частини Луганської області. В історичній літературі поряд із терміном «Степова Україна» побутує термін «Південна Україна».

Серед численних історіографічних візій, сформованих у процесі дослідницького освоєння Степової України, можемо виділити дві принципові точки зору.

Перша з них має досить давню історіографічну традицію, яка сформувалась у межах офіційної російської історіографії початку XIX ст., а потім потужно продукувалася радянською історіографією, звідки й перейшла до своїх adeptів у сучасній українській історіографії. Основні положення цієї візії такі:

— Степова Україна, за винятком Криму, впродовж усього XVIII ст. являла собою «Дике поле»;

— продуктивне освоєння регіону розпочалося із заснування 1752 р. Нової Сербії та Слов'яносербії;

— після зруйнування Запорізької Січі з'явилися умови для швидкого залюднення пустельних земель;

— провідна роль у залюдненні та освоєнні «Дикого поля» належала державі, яка стимулювала та коригувала як державну, так і народну колонізацію регіону;

— процес колонізації зумовив доволі строкатий етнічний та конфесійний склад населення Південного краю, а той, у свою чергу, культурний синкретизм і навіть появу певної субетнічної спільноти — «новоросів», які локалізували та ототожнювали себе з такою адміністративною одиницею, як Новоросія (Новоросійське генерал-губернаторство);

— усе це, разом із наявністю значної кількості родючих земель і природних копалин, наближеністю до чорноморських портів, незначним поширенням кріпацтва тощо визначило швидкі темпи культурного та господарського розвитку регіону.

Друга точка зору конкретизувалась у межах регіональної історії другої половини XIX ст. Принциповим її положенням є відсутність розриву історичного розвитку у XVIII ст. Запорозька спадщина, за цією версією, не була повністю знищена, але розвивалася далі і сприймалася як основа того, що дістало в історіографічній традиції назву «специфіки Південного краю». Конкретизувалася ця специфіка у традиційних формах господарювання, світоглядних імперативах та ціннісних орієнтаціях місцевого населення.

Утім, якщо перша точка зору розвивалася та поширювалася у межах офіційної історіографії XIX—XX ст., користуючись потужною підтримкою як державного апарату, так і його представників у науковому середовищі, то друга постійно відчувала всю репресивну силу імперського механізму, мусила доводити своє право на існування й тривалий час розвивалася майже виключно в середовищі української діаспори. Як наслідок, її розвиток, що потребував фундаментальної архівної та польової археографічної евристики (яку, безумовно, у такій ситуації здійснити було просто неможливо), усе частіше виглядав уже навіть не як історіографічна традиція, а як історіографічний анахронізм.

І навіть сьогодні, попри усі спроби «вдосконалити» методологічні візії, у сучасній українській історіографії цей напрямок оперує вузьким колом історичних фактів, процес реконструювання і нагромадження яких відбувався в контексті завдань парадигми, що домінувала у XX ст. Ось чому дуже часто спроби узагальнень з історії Степової України XVIII ст., зазвичай наявні тільки в синтетичних працях із історії України, хибують на схематизм, недостатнє знання фактичного матеріалу й, як наслідок, містять навіть прикрі хронологічні помилки — більш ніж недоречні для тієї справи, яку автори цих робіт прагнуть виконувати. Все це сьогодні лише зміцнює позиції адептів офіційної історіографії XIX—XX ст.

Наприклад, саме на засадах офіційної візії розглядався, та й продовжує розглядатися, цікавий факт частого апелювання до «малоросійських прав», Переяславської угоди, зокрема й до самого договору, у численних поданнях чиновників степового краю останньої чверті XVIII ст. Отже, цей факт потребує альтернативних пояснень.

Починаючи з 1775 р. основною проблемою для російської адміністрації стала проблема браку кадрів для заповнення штатів губерній. Особливої гостроти вона набула з утворенням 1783 р. Катеринославського намісництва. Навіть привабливе для представників шляхетних станів широкомасштабне роздавання земель та

залучення до служби офіцерів регулярних та нерегулярних полків не могли задовольнити потреби у великій кількості чиновників. Докорінним чином ситуація змінилася після скасування полків на Лівобережній Україні та поступового переходу значної частини Полтавщини до складу Катеринославського намісництва. Нагадаємо, що саме в цей час у складі Катеринославського намісництва перебували Полтавський, Гадяцький, Олександрівський, Костянтиноградський повіти (вони увійшли до складу намісництва за поданням Г. Потьомкіна). Та й саме губернське місто Катеринослав, центр намісництва, будувалося на місці полтавської слободи Кобеляки.

Саме в цей період значну кількість української старшини почали дедалі більше й більше залучати до служби в установах Катеринославського намісництва. На кінець 1780-х рр. вони, разом із представниками колишньої запорозької старшини, становили майже 60 % чиновницького апарату. Для них, як і для переважної більшості шляхетства XVIII ст., однією з основних ціннісних орієнтацій було просування по службі, отримання чинів. Тому шляхетство порівняно легше вливалось до чиновницького апарату Російської імперії, для представників якого ієрархічність та відповідність принципам послідовного отримання чинів мали чи не найбільше значення. Звідси також походить поширене заздрісне ставлення до колег і контроль за їхнім кар'єрним просуванням. Причому найуспішнішими конкурентами шляхетства Південного краю в чиновницькій службі були колишні офіцери з гусарських та регулярних полків, а також вихідці з центральних районів Російської імперії.

Саме в цьому контексті звертають на себе увагу численні подання, донесення, скарги, чолобитні (як на ім'я намісника, так і на ім'я монарха) щодо «відновлення справедливості» у поширених ситуаціях конкуренції, коли чийсь колеги «вже отримали відповідний чин», тоді як на службу вступали разом. Саме з цього приводу новоявлені чиновники апелюють до «малоросійських прав» і, зокрема, до переяславських документів.

Офіційна імперська історіографія пояснює цей факт намаганнями обґрунтувати легітимність українського шляхетства: адже воно за Переяславським договором увійшло до шляхетства Російської імперії на рівних правах, а тому Переяславський договір нібито постає тут як об'єднувальне начало. Саме така — об'єднувальна — роль Переяслава виступає ще одним чинником культурного синкретизму Степової України, результатом якого стало створення єдиного «новоросійського» простору з «новоросом» як активним історичним суб'єктом. Причому консолідуючим началом тут виступає держава, що мала великий вплив на формування цього суб'єкта.

На нашу думку, розгляд цього питання вимагає розуміння того, що дуже часто і беззастережно називають в історичній літературі «специфікою Південного краю». Слід наголосити на тому, що південний степ (який справедливо позначають такими епітетами, як «безкрайній», «безмежний», «неосяжний») за відсутності достатньо розвинутої інфраструктури впродовж останньої чверті XVIII — початку XIX ст. виступав консервуючим чинником щодо традиційного способу життя населення. Цьому сприяли ще два важливі і, певною мірою, взаємопов'язані чинники.

Перший — ліквідація на державному рівні зимівників та хуторів, що були проміжними сполучними ланками між населеними пунктами Південного краю. На початок 1780-х рр. на півдні було 7,5 тисяч таких зимівників та хуторів, які уможлилювали комунікацію в регіоні. Слід нагадати, що двічі, у 1781 та 1793 рр., для їхнього знищення було задіяно усі важелі, включаючи й застосування регулярної армії. Зазначимо, що й сьогодні в Південній Україні немає такої кількості населених пунктів, яка була тут раніше. Другий чинник специфічності регіону — це те особливе місце, яке до середини XIX ст. посідало у господарському житті населення скотарство.

Отже, кожен населений пункт, який виникав упродовж останньої чверті XVIII — середини XIX ст., характеризувався окремішністю та специфічними ціннісними, світоглядними орієнтирами місцевого населення, які ретельно оберігалися та впливали на всі сфери його життя. Така консервація була настільки суттєвою і стійкою, що навіть і сьогодні традиційні риси, закладені у XVIII ст., продовжують бути важливим чинником буття населення Південного краю та основою його ідентифікації. Ці традиційні риси важко помітити та виокремити в документальних матеріалах (через їхній «повсякденний», пов'язаний з безпосереднім життям людини характер), проте вони виразно артикулюються у наративі, особливо в наративі усному.

Ось один із цікавих прикладів консервації місцевих особливостей, на який звернули увагу учасники польових археографічних експедицій, котрі займалися усною історією Степової України. В окремих селах (і передусім у тих, які виникли на основі колишніх запорізьких поселень — зимівників чи хуторів) досить наявна доволі оригінальна соціальна ієрархія, яка й сьогодні визначає соціальний статус того чи іншого мешканця. Наприклад, у с. Біленькому Запорізького району Запорізької області, що розташоване в (тепер уже колишній) плавневій зоні Базавлуку і за 20 кілометрів від колишньої Покровської Січі, навіть сьогодні існує традиційний ієрархічний розподіл, встановлений ще наприкінці XVIII ст., за яким усе населення поділяється на «старих білян», «білян», «зайд», «забуд», «забродів», «заплавів», «приплавів», «чужих». Саме належність до однієї з цих категорій і сьогодні визначає місце у суспільному житті громади і навіть можливість посідати керівні посади у сільському самоврядуванні. Ані колективізація й голодомори, ані багаторічний ідеологічний тиск не вплинули кардинально на подібну традицію. Зазначимо, що в документальних матеріалах періоду Запорізьких Вольностей присутній розподіл на такі суспільні групи, як «приблуди», «чужі», «заброди». Змістовне навантаження цих понять використовується населенням для самоідентифікації у певному оточенні.

На наш погляд, це може бути доказом того, що в останній чверті XVIII і до середини XIX ст. кожне селище, кожен населений пункт являв собою неповторний соціальний організм, досить самодостатній та автономний. Отже, говорити про «синкретизм» і появу «новоросів» як синкретичного типу слід дуже обережно, і тільки в окремих, конкретних випадках. Тут не становлять винятку й міста Південного краю, більшість яких, попри свій адміністративний статус, рідко коли могли конкурувати із селищами. В межах традиційних соціальних груп окремого регіону (Південного краю) і навіть окремого населеного пункту формувалися специфічні

риси життя та чинники ідентифікації. Зокрема, можна говорити про використання особливих «знакових систем» та продукування оригінальних метафор.

Можна погодитися з тим, що метафора не повідомляє нічого, що виходить за межі буквального змісту. Але ж для кожної соціокультурної спільноти виробляються свої символи, взаємозумовлені політичними та господарськими, суспільними, побутовими, релігійними і багатьма іншими чинниками. В процесі історичного розвитку вони трансформуються, розвиваються, набувають нового змісту. Дуже часто для членів певної групи такі символи набувають значення життєвого сенсу, стають певною візитною картоккою представників цієї групи. Вони — лакмусовий папірець, за яким відбувається поділ на «своїх» та «чужих», протиставлення «ми» та «вони». Окремі групи традиційного суспільства виробляли механізми, що робили ці знаки (символи) зрозумілими виключно для членів групи. Основне місце у реалізації цього механізму й посідає метафора — як вид комунікації, засіб розуміння символу, а через таке розуміння — спосіб сприйняття світу в певній соціокультурній групі.

Відповідно, можемо стверджувати, що для кожної групи механізм застосування метафори має лише її притаманні особливості (зокрема, ми надалі спробуємо продемонструвати особливі значення і роль «Переяславської» метафори і «малоросійських прав» для спільнот Південного краю). Саме це означає існування особливого способу мислення. Сьогодні більшість дослідників усе ще не критично ставиться до твердження про логічний спосіб мислення як універсальний для всіх часів та народів. Водночас і ми самі шукаємо логіки в історичних подіях та явищах, керуючись саме цими принципами мислення. При цьому забуваємо, що певним суспільним групам у певні часи більш притаманний, наприклад, «аналогічний», а не логічний спосіб мислення. Дуже часто, не знаходячи відповідної логіки, ми схильні звинувачувати себе або ще когось у відсутності відомостей, у їхній неповноті й наголошувати на необхідності додаткової архівної та бібліографічної евристики. Проведення такої евристики напевне є позитивним явищем. Але таке відсилення має й прихований зміст. Це — визнання свого безсилля щодо пізнання того чи іншого явища.

Якщо ми спробуємо визнати інші способи мислення, відмінні від нашого сьогоденного, то зможемо прийти до глибшого розуміння інших історичних епох. На нашу думку, консерватизм та «аналогічний» стиль мислення жителів Степової України можна продемонструвати на прикладі питання про будівництво Нової Дніпровської лінії.

1770 р. розпочалося будівництво Нової Дніпровської лінії. За офіційною версією, метою її будівництва було запобігання можливим татарським нападам (зокрема, такий напад мав місце взимку 1769 р.). Але запорізьке товариство побачило у будівництві цієї лінії небезпеку своєму існуванню, принаймні — загрозу традиційному укладу життя. Адже, за їхніми оригінальними висловами, відтепер вони «ніби у мішок» були взяті, і зашморг на цьому мішку зав'язали (це й справді мало сенс: від Гетьманщини та Правобережжя Вольності війська Запорізького були відрізані Новою Сербією, Молдавським полком та Слов'яносербією, а ще вище — Старою Українською лінією; залишався вільним лише шлях через Призов'я до Дону — донського козацтва, але

з будівництвом Нової Дніпровської лінії цей шлях став небезпечним для Запоріжжя). Отже, ізоляцію Запоріжжя у географічних межах російським урядом було завершено. Саме в такому контексті й було сприйняте козацтвом будівництво цієї лінії.

Але справа у тому, що будівництво мало відбуватися на запорізьких землях, а це означало: хоча б формально, але уряд мусив узгодити це питання із Кошем. Звичайно, під час війни уряд не мав жодного бажання загострювати відносини із Запоріжжям, а тому таке звернення було зроблено — через командувача другої армії Долгорукого. Старшинська рада та кошовий отаман розглянули це питання. Знов-таки, формально вони мали право заперечити проти будівництва цієї лінії. Але кошовий та вся старшинська рада погодилися, що спричинило неабияке хвилювання з боку козацтва й спровокувало його виступ. Цей відомий дослідникам регіону факт у радянській історіографії тлумачився із застосуванням класового підходу: старшина зрадила інтереси козацтва, побоюючись за цілісність свого майна, нагородженого по хуторах та зимівниках, та розраховуючи на отримання офіцерських та інших чинів. Це пояснення цілком вкладалося в річище процесу формування буржуазного суспільства з його класовими суперечностями. Як правило, таке пояснення задовольняло всіх, а тому друга частина цього дійства (умовляння старшиною козаків припинити сварку та бунт) інтерпретувалась як відстоювання старшиною своїх вузькокорпоративних інтересів. Подібне трактування не викликало особливих заперечень. А той несподіваний факт, що козаки погодилися з аргументами старшини, трактувався як результат хитрощів та обману з боку старшини.

Утім, якщо ми не будемо накидати власні апіорні схеми мислення і спробуємо зрозуміти логіку дійових осіб, то ситуація виявиться значно складнішою. Варто поглянути на аргументацію старшини, яку ми маємо у листі кошового отамана Петра Калнишевського. Останній, описуючи ситуацію з виступом козаків, наголошував на тому, що старшина і він сам, як кошовий, розуміли, до чого ведуть дії царського уряду. Але він довів козакам, чому Запоріжжя не має підстав відмовити Росії в будівництві Нової Дніпровської лінії. Єдиним і головним аргументом було те, що «як раніше дозволили», так і зараз мусимо. На що козаки й погодились, а погодившись, розійшлись та засумували.

Згадаймо, що в період першої російсько-турецької війни 1735–1739 рр. Запорізький Кіш дозволив будівництво фортець Дніпровської лінії на правому березі Дніпра від Задніпровських місць до Олександр-шанця, неподалік від майбутнього Херсона. Отже, цей спосіб мислення орієнтується на аналогію — «як раніше». Саме вона стає зрозумілою козацтву, яке, попри перебіг подій, виявляється заручником «аналогічного» способу мислення і змушене прийняти реальність будівництва Нової Дніпровської лінії. Трагічність цього епізоду полягає в тому, що козаки й самі усвідомлювали те, що вони стали заручниками попередньо прийнятих рішень, але інше рішення прийняти просто не можуть.

На нашу думку, саме аналогічність, що лежить в основі творення метафори, є потужним засобом творення смислів, образів, пояснень навколишнього світу. Отже, розгляньмо «переяславську метафору» в цьому контексті.

Зауважимо, що сучасний діловий дискурс не допускає існування метафори. А випускники Києво-Могилянської академії (як відомо з формулярів чиновників Катеринославського намісництва, значний відсоток посадовців із колишніх старшин Запоріжжя та Гетьманщини навчалися саме в цьому закладі) охоче використовували метафору навіть у ділових паперах. Саме «малоросійські права» та «Переяславська угода», до якої апелюють чиновники (спершу ті, що походили зі старшини Гетьманщини, потім — ті, що із Запоріжжя), створюють окремішній образ чиновника, котрий підкреслює свою відмінність від інших за допомогою важливого символу. На нашу думку, ці метафори означають не об'єднання усього чиновницького корпусу, а навпаки, символічне виділення в рамках цієї корпоративної групи окремої її частини, яка має свої *особливі* права та вольності.

Зазначимо, що звернення до такого важливого аргументу, як «малоросійські права», значною мірою було спровоковане позицією катеринославського намісника Г. Потьомкіна, який попри все досить прихильно ставився (або мусив досить прихильно ставитися) як до запорізької, так і української старшини, яка опинилась у його відомстві. Жодне подання від чиновників Степової України із «переяславською метафорою» не отримало негативної резолюції намісника: принаймні серед сотень подань чиновників до канцелярії Г. Потьомкіна, що зберігаються сьогодні у фонді Внутрішнього правління Російського архіву давніх актів, не виявлено відмови або заперечення з його боку. Натомість після смерті Г. Потьомкіна 1791 р. починається відтік чиновників, що походили з української старшини, з офіційних установ Степової України. І це при тому, що усі вони без усяких заперечень ще у 1789 р. переїхали із Кременчука до губернського Катеринослава, що будувався на правому березі Дніпра на місці козацької слободи Половиця. Процес відтоку чиновництва зі старшини Гетьманщини та Запоріжжя посилювався за намісника Платона Зубова; а також після смерті Катерини II й за правління Павла I. І після того, як частина Полтавщини була вилучена з адміністративного підпорядкування Катеринославського намісництва, питома вага української старшини в середовищі чиновництва зменшується. Золотницькі, Остроградські, Бистрицькі, Буницькі, Капністи отримують посади у новоствореній Полтавській губернії. Таким чином, упродовж першої чверті XIX ст. апеляція до «Переяслава» дедалі рідше зустрічається у діловій документації, щоб згодом взагалі з неї зникнути.

На нашу думку, саме той факт, що реальний зміст Переяславських статей був знехтуваний, спричинився до перетворення цього документу на міфічне вмістище прав та вольностей та на суто символічне позначення окремішності та особливості взагалі. У свою чергу, історики внаслідок накидання своїх схем мислення не могли адекватно прочитати зміст цього звертання до прецеденту, до «старовини», до необхідності діяти «за аналогією» з минулим.